

10-тақырып

ЖЕР ҚОЙНАУЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕЖИМІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОРҒАУ

Мақсаты: Студенттерде Жер қойнауының, пайдалы қазбалардың құқықтық жағдайының түсінігі мен жалпы сипаттамасы. Кен орындары және олардың сыныпталуы. Жер қойнауын пайдалану құқығының режимдері. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар. Жер қойнауын пайдаланушылардың арнаулы төлемдері мен салықтары. Жер қойнауын қорғау. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу үшін шектелген аумақтардың құқықтық режимі. Жер қойнауын ұтымды әрі кешенді пайдалану мен жер қойнауын қорғау саласындағы талаптар туралы мәліметтерді қалыптастыру

Қазақстан Республикасының [Конституциясына](#) сәйкес жер қойнауы мен оның құрамындағы пайдалы қазбалар мемлекет меншігінде болады.

Жер қойнауы – топырақ қабатынан төмен, ал ол болмаған кезде жер бетінен төмен орналасқан жер қыртысының бөлігі, су айдындары мен ағын сулардың түбі жер қойнауы деп танылады.

Жер қойнауының ресурстары:

- 1) пайдалы қазбалар;
- 2) техногендік минералдық түзілімдер;
- 3) жер қойнауының кеңістігі.

Пайдалы қазбалар – Химиялық құрамы мен физикалық қасиеттері оларды материалдық өндіріс саласында және тікелей немесе қайта өңделгеннен кейін тұтыну саласында пайдалануға мүмкіндік беретін, пайдалы құрауыштары бар табиғи минералдық түзілімдер мен органикалық заттар пайдалы қазбалар болып танылады. Өзінің экономикалық маңызы бойынша және жер қойнауын пайдаланудың тиісті шарттарын белгілеу мақсатында пайдалы қазбалар мынадай топтарға бөлінеді:

- 1) жерасты сулары;
- 2) көмірсутекті пайдалы қазбалар (көмірсутектер). Мұнай, шикі газ және табиғи битум көмірсутектер деп танылады

- 3) пайдалы қатты қазбалар. Жер қойнауында немесе жер бетінде қатты күйде болатын табиғи минералдық түзілімдер, органикалық заттар мен олардың қоспалары пайдалы қатты қазбалар деп танылады. Пайдалы қатты қазбалар кендік және кендік емес болып бөлінеді. Саф металдар, қара, түсті, сирек, радиоактивті металдардың және сирек кездесетін жер элементтерінің кендері кендік пайдалы қатты қазбалар деп танылады. Қалған пайдалы қатты қазбалар кендік емес деп танылады.

Техногендік минералдық түзілімдер, техногендік минералдық түзілімдерге арналған құқықтар. Тау-кен өндіру, тау-кен қайта өңдеу және энергетикалық өндірістердің пайдалы құрауыштары және (немесе) пайдалы қазбалары бар қалдықтарының шоғыры техногендік минералдық түзілімдер деп танылады. Тау-кен өндірістерінің техногендік минералдық түзілімдеріне жер қойнауынан айырып алу процесінде тау-кен жыныстарынан пайдалы қатты қазбаларды бөліп алу нәтижесінде түзілетін пайдалы қатты қазбаларды өндірудің қалдықтары (аршылым, қоршауыш жыныс, шаңдар, кенеусіз (кондициялы емес) кен) жатады. Тау-кен қайта өңдеу өндірістерінің техногендік минералдық түзілімдеріне кен байыту өндірістері (байыту қалдықтары мен шламдары) және (немесе) химиялық-металлургиялық өндірістер қызметі (шлактар, кектер, клинкерлер және металлургиялық қайта жасау қалдықтарының басқа да осыған ұқсас түрлері) нәтижесінде түзілетін қайта өңдеу қалдықтары жатады.

Жер қойнауы кеңістігі. Геотехникалық, геологиялық, экономикалық және экологиялық факторларды ескере отырып, өндірістік, ғылыми немесе өзге де қызмет объектілерін орналастыруға арналған орта ретінде пайдаланылуы мүмкін жер қойнауының үш өлшемдік кеңістіктегі қасиеті жер қойнауы кеңістігі болып табылады.

Кен орындары және олардың сыныпталуы

Кен орны дегеніміз – өзінің сандық, сапалық және тау-кен техникалық сипаттамалары бойынша оң экономикалық әсері бар өнеркәсіптік әзірлеме үшін жарамды болуы мүмкін пайдалы қазбаның (пайдалы қазбалардың) табиғи немесе техногендік шоғыры болып табылады.

Пайдалы қазбалар ресурстарының немесе қорларының шамасы және олардың экономикалық маңыздылығы бойынша ірі кен орындары жеке санатқа бөлінеді.

Пайдалы қатты қазбалардың мынадай ресурстарды қамтитын кен орындары ірі кен орындары деп танылады:

Пайдалы қазба, өлшем бірлігі	Саны
Темір кені, млн. т	>100
Марганец кені, млн. т	>50
Хромит кені, млн. т	>30
Мыс, млн. т	>5
Қорғасын, млн. т	>5
Мырыш, млн. т	>5
Бокситтер, млн. т	>50
Никель, мың т	>50
Вольфрам, мың т	>100
Молибден, мың т	>200
Алтын, т	>250
Кокстелетін көмір, млн. т	>50
Энергетикалық көмір, млн. т	>500
Қоңыр көмір, млн. т	>500
Жанғыш тақтатастар, млн. т	>500
Фосфориттер (кен), млн. т	>200
Күкірт қышқылды, аралас калий тұздары, млн. т	>100

Мынадай геологиялық қорлары бар көмірсутекті кен орындары ірі кен орындары деп танылады:

Пайдалы қазба, өлшем бірлігі	Саны
Мұнай, млн. т	>100
Табиғи газ, млрд. м ³	>50

Жер қойнауын пайдалану құқығы дегеніміз – жер қойнауын кәсіпкерлік мақсатта бөліп берілген учаске шегінде белгілі бір мерзім ішінде өтеулі негізде пайдалану мүмкіндігін білдіреді. Жер қойнауын пайдалану құқығы мыналардың:

- 1) жер қойнауын пайдалануға арналған лицензияның;
- 2) жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттың негізінде туындайды.

Жер қойнауын пайдалану құқығының режимдері келесі түрлерге бөлінеді:

- Жер қойнауын пайдаланудың лицензиялық режимі.
- Жер қойнауын пайдаланудың келісімшарттық режимі

Жер қойнауын пайдалануға арналған лицензия – мемлекеттік орган беретін және оның иесіне көрсетілген жер қойнауы учаскесінің шегінде жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу мақсатында жер қойнауы учаскесін пайдалануға құқық беретін құжат болып табылады. Жер қойнауын пайдалануға арналған лицензия бір ғана жер қойнауы учаскесін пайдалану үшін беріледі.

Жер қойнауын пайдалануға арналған лицензияның түрлері. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялардың түрлері ескеріле отырып, жер қойнауын пайдалануға арналған мынадай лицензиялар беріледі:

- 1) жер қойнауын геологиялық зерттеуге арналған лицензия;
- 2) пайдалы қатты қазбаларды барлауға арналған лицензия;
- 3) пайдалы қатты қазбаларды өндіруге арналған лицензия;
- 4) кең таралған пайдалы қазбаларды өндіруге арналған лицензия;
- 5) жер қойнауы кеңістігін пайдалануға арналған лицензия;
- 6) кен іздеушілікке арналған лицензия.

Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарт мазмұны, жасалу, орындалу және тоқтатылу тәртібі Жер қойнауы кодексында айқындалатын шарт болып табылады. Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарт бойынша бір тарап (Қазақстан Республикасының атынан құзыретті орган) екінші тарапқа (жер қойнауын пайдаланушыға) белгілі бір мерзімге жер қойнауын пайдалану құқығын беруге міндеттеледі, ал жер қойнауын пайдаланушы келісімшарт талаптарына және Кодекске сәйкес өз есебінен және өзі тәуекел етіп жер қойнауын пайдалануды жүзеге асыруға міндеттеледі.

Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар – жер қойнауын мемлекеттік геологиялық зерттеуге, пайдалы қазбаларды барлауға және (немесе) өндіруге қатысты, оның ішінде жерасты суларын, емдік балшықты барлаумен және өндірумен, жер қойнауын сарқынды суларды ағызу үшін барлаумен байланысты, сондай-ақ барлаумен және (немесе) өндірумен байланысты емес, жерасты құрылыстарын салу және (немесе) пайдалану жөніндегі жұмыстар болып табылады.

Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялардың түрлері

Жер қойнауын пайдалану құқығы мынадай операцияларды жүзеге асыру үшін беріледі:

- 1) жер қойнауын геологиялық зерттеу;
- 2) пайдалы қазбаларды барлау;
- 3) пайдалы қазбаларды өндіру;
- 4) жер қойнауы кеңістігін пайдалану;
- 5) кен іздеушілік.

Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) кодексiне сәйкес, Қазақстан Республикасының заңнамасында айқындалған тәртіппен жасалған жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттардың шеңберінде жер қойнауын пайдалану бойынша операцияларды жүргізу кезінде жер қойнауын пайдаланушылар белгіленген барлық салықтарды және бюджетке төленетін төлемдерді төлейді. Жер қойнауын пайдаланушылардың арнаулы төлемдері мен салықтары:

- 1) қол қою бонусын;
- 2) тарихи шығындарды өтеу бойынша төлемді;
- 3) жер қойнауын пайдалануға баламалы салықты;
- 4) роялтиді;
- 5) Қазақстан Республикасының өнімді бөлу бойынша үлесін;
- 6) пайдалы қазбаларды өндіру салығын;
- 7) үстеме пайда салығын қамтиды.

Жер қойнауын қорғау. Жер қойнауын қорғау – Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында көзделген, жер қойнауын ұтымды және кешенді пайдалануға, жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу кезінде олардың ластануын болғызбауға, осы операциялардың қоршаған ортаға зиянды әсерін азайтуға, сондай-ақ жер қойнауын заңсыз пайдалануды анықтауға және оның жолын кесуге бағытталған іс-шаралар, оның ішінде бақылау іс-шаралары жүйесі.

Жер қойнауын және қоршаған ортаны қорғау, көмірсутектерді барлау және өңдеу кезінде жер қойнауын ұтымды және кешенді пайдалану

- 1) жер қойнауын қорғауды қамтамасыз ету;
- 2) жоғарғы технологияларды қолдану және жер қойнауын пайдаланудың оң практикасы негізінде жер қойнауын ұтымды және экономикалық жағынан тиімді пайдалану;
- 3) Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасының талаптарын сақтау көмірсутектерді барлау мен өңдеуді жүргізудің міндетті шарттары болып табылады.

Жер қойнауын және қоршаған ортаны қорғау:

- 1) халықтың өмірін және денсаулығын қорғауға;
- 2) табиғи ландшафттарды сақтауға және бүлінген жерлерді, өзге де геоморфологиялық құрылымдарды қалпына келтіруге;
- 3) жер сілкінуді, көшкінді, су басуды, топырақтың шөгуін болдырмау мақсатында жер қойнауының үстіңгі бөліктерінің энергетикалық жай-күйінің қасиеттерін сақтауға;
- 4) су объектілерінің табиғи жай-күйін сақтауды қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, технологиялық жүйелерді және басқа да іс-шараларды қамтиды.

Мыналар:

- 1) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу үшін берілетін көмірсутектер, кен орындары мен жер қойнауы учаскелері қорларының ауқымы мен құрылымын дұрыс бағалау үшін жер қойнауын алдын ала геологиялық зерттеудің толықтығын қамтамасыз ету;
- 2) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізудің барлық сатыларында жер қойнауы ресурстарын ұтымды және экономикалық тиімді пайдалануды қамтамасыз ету;
- 3) жер қойнауынан пайдалы қазбалар алудың толымдылығын қамтамасыз ету;
- 4) қорларды және өндірілген көмірсутектерді, ілеспе құрауыштарды анық есепке алуды жүргізу;

5) су жинау алаңдарында және ауызсумен немесе өнеркәсіптік сумен жабдықтау үшін пайдаланылатын жерасты сулары жинақталған жерлерде өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтардың жиналуын болғызбау;

6) көмірсутектерді немесе өзге де заттар мен материалдарды жер астында сақтау, зиянды заттар мен қалдықтарды көму кезінде жер қойнауының ластануын болғызбау;

7) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды тоқтата тұрудың, тоқтатудың, жер қойнауын пайдалану салдарын жоюдың, жер қойнауы учаскелерін консервациялаудың, сондай-ақ жекелеген технологиялық объектілерді жою мен консервациялаудың белгіленген тәртібін сақтау;

8) қалдықтарды жинап қою мен орналастыру кезінде экологиялық және санитарлық-эпидемиологиялық талаптарды қамтамасыз ету;

9) шикі газды маңызды стратегиялық энергия көздерін не мұнай-химия өнеркәсібі үшін шикізат ресурстарын алу және қоршаған ортаға залалды барынша азайту мақсатында қайта өңдеу арқылы оны барынша пайдалану, көмірсутектерді барлау және өндіру кезінде жер қойнауын ұтымды және кешенді пайдалану мен жер қойнауын қорғау саласындағы талаптар болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 27 желтоқсандағы Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы кодексіне сәйкес, **жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу үшін шектелген аумақтар белгіленген. Олар:**

1) қорғаныс және ұлттық қауіпсіздік қажеттіліктеріне арналған жерлердің аумағында;

2) елді мекендер жерлерінің аумағында және оларға бір мың метр қашықтықта іргелес жатқан аумақтарда;

3) тау-кен байыту өндірістерінің техногендік минералдық түзілімдерін орналастыру объектісі болып табылмайтын, жұмыс істеп тұрған гидротехникалық құрылыс орналасқан жер учаскесінің аумағында және оған төрт жүз метр қашықтықтағы іргелес жатқан аумақта;

4) су қоры жерлерінің аумағында;

5) ауызсумен жабдықтау үшін пайдаланылатын немесе пайдаланылуы мүмкін жерасты сулары кен орындарының және учаскелерінің контурларында;

6) көмінділерден, қабірлер мен зираттардан, сондай-ақ көмінділер мен зираттарға бөлінген жер учаскелеріне жүз метр қашықтықта іргелес жатқан аумақтарда;

7) үшінші тұлғаларға тиесілі және ғимараттар мен құрылысжайлар, көпжылдық екпелер алып жатқан жер учаскелері аумағында және оларға жүз метр қашықтықта іргелес жатқан жер учаскесі аумағында – осындай тұлғалардың келісімінсіз;

8) автомобиль және теміржолдар, әуежайлар, әуесайлақтар, аэронавигация және авиатехникалық орталықтардың объектілері, теміржол көлігі объектілері, көпірлер, метрополитендер, тоннельдер, энергетикалық жүйелердің және электр беру желілерінің объектілері, байланыс желілері, ғарыш қызметін қамтамасыз ететін объектілер, магистральдық құбыржолдар алып жатқан жерлердің аумағында;

9) мемлекет мұқтажы үшін мемлекеттік заңды тұлғаларға бөліп берілген жер қойнауы учаскелерінің аумақтарында;

10) Қазақстан Республикасының өзге де заңдарына сәйкес жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар жүргізуге тыйым салынатын басқа да аумақтарда жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар жүргізуге тыйым салынады.

Жер қойнауын ұтымды әрі кешенді пайдалану мен жер қойнауын қорғау саласындағы талаптар.

1. Мыналар:

1) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу үшін, оның ішінде өндіруге қатысы жоқ мақсаттарға пайдалану үшін берілетін пайдалы қазбалар, кен орындары мен жер қойнауы учаскелері қорының ауқымы мен құрылымын нақтылы бағалау үшін жер қойнауын ілгерілей геологиялық зерттеудің толымдылығын қамтамасыз ету;

2) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізудің барлық сатыларында жер қойнауы ресурстарын ұтымды әрі кешенді пайдалануды қамтамасыз ету;

3) бай учаскелерді таңдап өндіруге жол бермей пайдалы қазбаларды жер қойнауынан бөліп алудың толымдылығын қамтамасыз ету;

4) кен орнын игеру кезінде сыртқа шығарылатын және жер қойнауында айналыстан шыққан негізгі және онымен бір жерде жатқан пайдалы қазбалар қорларын және қосалқы компоненттерді, оның ішінде минералдық шикізатты өңдеу өнімдері мен өндіріс қалдықтарын дұрыс есепке алу;

5) бастапқы өңдеу деректері бойынша мемлекеттік баланста есепте тұрған пайдалы қазбалар қорларын түзетуді жою;

6) су жинау алаңдарында және ауызсумен немесе өнеркәсіптік сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланылатын жерасты сулары жинақталған жерлерде өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтардың жиналуын болғызбау;

7) жер қойнауын су басудан, өрттен және кен орындарын пайдалануды және игеруді қиындата түсетін басқа да дүлей факторлардан қорғау;

8) жер қойнауының ластануын, әсіресе мұнайды, газды немесе басқа да заттар мен материалдарды жер астында сақтау, зиянды заттар мен қалдықтарды көму кезінде ластануын болғызбау;

9) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды тоқтата тұру, доғару, кен орнын игеру объектілерін консервациялау мен жою жөніндегі белгіленген тәртіпті сақтау;

10) қалдықтарды үю мен орналастыру кезінде экологиялық және санитарлық-эпидемиологиялық талаптарды қамтамасыз ету;

11) ілеспе газдың маңызды стратегиялық энергия көздерін, не мұнай-химия өнеркәсібі үшін шикізат ресурстарын алу және қоршаған ортаға зиянды барынша азайту мақсатында өңдеу жолымен оны барынша пайдалану жер қойнауын ұтымды әрі кешенді пайдалану мен жер қойнауын қорғау саласындағы талаптар болып табылады.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Жер қойнауының, пайдалы қазбалардың құқықтық жағдайының түсінігі мен жалпы сипаттамасы.
- 2) Жер қойнауы мен басқа да пайдалы қазбаларды ұтымды пайдалануды және қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық механизм.
- 3) Қазақстан Республикасының мемлекеттік жер қойнауы қорының түсінігі мен құрамы және оның жеке бөліктерінің құқықтық режимі.
- 4) Жер қойнауына меншік құқығы және оны іске асыру нысандары.
- 5) Жер қойнауын пайдалану және оны қорғау саласындағы мемлекеттік басқару мен бақылау.
- 6) Жер қойнауын пайдалану құқығы және оның түрлері.
- 7) Пайдалы қазбаларды есепке алу, оларды жіктеу.
- 8) Пайдалы қазбалардың кен орындарының мемлекеттік кадастры.
- 9) Жер қойнауына, жер қойнауы пайдаланушыларға келтірілген зиянды өтеу.
- 10) Жер қойнауы туралы заңдарды бұзғаны үшін жауаптылық.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 09.01.2007 ж.
2. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : НАС, 2008. – 325 б.
3. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы.- Алматы, 2005.
4. Күлтелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.
5. Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының кодексі 2017 жылғы 27 желтоқсандағы №125-VI ҚРЗ